

СУХАНЕ ДАР БОРАИ "КУЛЛИЁТ"-И САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Автор: Алигавхар Бахтоваршоев

18 декабри соли 2012

Дар миёни ду сол, аз соли 1988 то 1990 нашриёти "Адиб" осори устоди сухан ва мутафаккири маъруфи форсу тоҷик шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро ба таъб расонид. Номин осор "Куллиёт" буда, онро Сиддиқов Саҳобиддин ба чоп омода кардааст. Дар бештарин ҳолат "Куллиёт"-и Саъдии Шерозӣ аз нусхаи тасҳеҳшудаи Муҳаммад Алии Фурӯғӣ интиҳоб шудааст. Ба ғайр аз ин, дастнавиштҳои рақами 421 ва 503, ки дар Ганҷинаи дастнавиштҳои шарқии АУ Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳфузанд, низ мавриди истифодаи тартибдиҳанда буданд. Китобҳои зерин ҳам истифода шудаанд: – "Бӯстон" (тасҳеҳи устод С. Айнӣ), "Мунтахаби куллиёти Саъдӣ" (мунташири И. Ализода ва А. Дехотӣ), "Тулистон" (гирдоваранда И. Ализода ва А. Дехотӣ), "Мунтахаби ғазалиёт" (гирдоварандагон Н. Қаҳҳорова ва И. Ализода), "Тулистон" (гирдоваранда С. Сиддиқов). Дар зер мо фақат ҳарфи аввали номи гирдоваранда (ё гирдоварандагонро) сабт хоҳем кард, то матн мухтасар шавад. Масалан, китоби дуввумро чунин ишора хоҳем кард: – "Мунтахаби куллиёти Саъдӣ" (А. Д.).

Бояд гуфт, ки таълиф кардани куллиёт кори бениҳоят вазнин аст. Аз ин рӯ С. Сиддиқов кори ҳаҷман бузургеро ба сар овардааст ва ин шоистаи таҳсин аст. Чопи "Куллиёт" саҳифаи наво дар таърихи адабиёти тоҷик мебошад. Лекин кор боз ҳам беҳтар шуда метавонист, чунки бисёр ҷузъҳои "Куллиёт"-и Саъдии Шерозӣ бо ҳуруфи тоҷикӣ мавҷуд буданд. Чашмдошти хонандагони соҳибназар куллиётест, ки он аз ҳар ҷиҳат саҳеҳ ва мукамал бошад, вале бо баъзе сабабҳо, ки дар хусуси онҳо андаке поинтар ҳарф хоҳем зад, "Куллиёт"-и зикршудаи Саъдии Шерозӣ ба ин поя нарасидааст.

Норасоӣ, ки аз ҳама бештар дар "Куллиёт" ба назар омад, ин истеъмоли яқинан нодурусти калимаҳо ва иборатҳост. Мисолҳои зиёде ҳақ будани ин қавро исбот мекунанд. Мантиқан масъулияти дурустии матн бар дӯши тасҳеҳкунанда аст, аммо дар ҳолати умумӣ он то муаълиф ҳам мумкин, ки расад. Чунки ба масал мегӯянд – *одамизод шири хом хӯрдааст*. Акнун ба матни "Куллиёт" бармегардем ва нахуст байти зеринро мавриди таҳқиқ қарор медиҳем (Ниг. "Куллиёт", ҷ. 1, с. 35):

Дилҳои хастаро ба карам марҳаме фирист,
Эй номи аъзамат дари ганҷинаи шифо.

Гирдоваранда иборати **номи аъзам**-ро саҳеҳ пиндошта онро дар байт ҷо додааст, ва иборати **исми аъзам**-ро дар ҳошия нигошта. Аммо дар с. 139-и ҳамин ҷилд дар матн иборати **исми аъзам**-ро овардааст. Бинобарин ҳалли ихтилофи мазкур ба дӯши хонандагон афтодааст. Ба фикри мо дар байт аз рӯи мантиқ бояд иборати **исми аъзам** ҷой гирад, чунки Ҳоҷа Ҳофиз ҳам байте бо ин иборат дорад:

Сазад, к-аз холами лаълаш занам лофи сулаймонӣ,
Чу **исми аъзам** бошад, чи бок аз Аҳриман дорам.

Байти дигар (ҷ. 1, с. 82):

Сар бар синони найза накардеш рӯзгор,
Гар сар ба бандагӣ биниҳодӣ бар осмон.

Сар ба бандагӣ бар остон мениҳанд, на бар осмон, ва ба ин сабаб байт аз нухси рақами 503 дуруст буд, лекин онро дар поварақӣ овардаанд.

Байти зер яқин, ки дуруст нест (ҷ. 1, с. 88):

Бисоти лаҳв бияндозу барги айш бинех,
Ба зери раз бар канори **шодиравон**.

Шодурвон – яъне чодир, хайма, саропарда ва ё фаввораи об аст, ва онро бо калимаи сохтаи шодиравон, ки ҳамрангӣ бо шодравон дорад, бадал кардаанд.

Байт (ҷ. 1, с. 121):

Бунафшавор нишастан чи суд сар дар пеш,
Дареғи беҳуда бурдан бар он ду наргиси маст.

Дар матни асосӣ **дареғ бурдан** мундариҷ шудааст, ки он маъмул нест. Дар поварақӣ бошад, калимаи **хӯрдан** чоп шудааст ва бо ин калима дар байт иборати солим – **дареғ хӯрдан** – пайдо мешавад ва байти Ҳоқонӣ низ далели дурустии ин сухан аст:

Ҳама Ширвон шарики он дарданд,
Душманон ҳам дареғи ӯ хӯрданд.

(Ниг. Фарҳанги забони тоҷикӣ, Душанбе: Ирфон, 1969-70, ҷ. 1, с. 331).

Байте аз ғазал (ҷ. 2, с. 63):

Вақти он омад, ки хуш бошад канори сабза ҷӯй,
Гар сари саҳрот бошад, сарвболое бичӯй.

Дар ин маврид ҳам дар поварақӣ калимаи дурустро овардаанд, ки бо он иборати саҳеҳи **канори сабзи ҷӯй** ба вуҷуд меояд, вале дар китоб ин кор амалӣ нагаштааст.

Бингаред ба байти зер (ҷ. 2, с. 96):

Дур ар аст лафзи Саъдӣ зи фарози баҳри маънӣ,
Чи кунад ба домане дур, ки ба дӯст дарнарезад.

Дар ин байт на бояд иборати **дур ар** дарҷ бошад, балки калимаи **дурар** ва мазмунаш ҷамъи **дурр** аст, ки мутобиқи вазну маъност. Баъд дар охири байт бояд аломати савол ҳам гузошта мешуд, чунки мисра саволист.

Матлаъ аз ғазале (ҷ. 2, с. 237):

Эй **ёри ногузир**, ки дил дар ҳавои туст,
Ҷон низ, агар қабул кунӣ, ҳам барои туст.

Шакли мантиқан саҳеҳи мисраи аввал бояд чунин бошад: **Эй ёр, ногузир**, ки дил дар ҳавои туст.

Дигар байте аз ҳамин ғазал:

Танҳо на ман **ба қайди ту даромадам** асир,
К-аз ҳар тараф шикастадиле мубталои туст.

Мисраи якӯми ин байт дар китоби зикршудаи "Мунтахаби ғазалиёт" (К. А.) чунин аст: – Танҳо на ман **ба қайди ту дармондаам** асир. Ва ин мисра нақсе надорад, чунки иборати **дар қайд дармондан** мантиқан дуруст ва маъруф аст.

Байте (ҷ. 2, с. 251):

Баёзи рӯз баромад чу **издивочи сиёҳ**
Бараҳнае бознишинад яке сапедандом.

Дар байт ба ҷойи иборати **давочи сиёҳ** иборати **издивочи сиёҳ** овардаанд, ки ин иштибоҳи фоҳиш аст. Дар "Мунтахаби ғазалиёт" (К. А.) калимаи давоч ҳамчун дувоч чоп шудааст, ки ин ҳам берун аз қоидаи имло аст.

Байте аз ҷилди севвум (с. 29):

Забон бурида ба кунче нишаста **сум букм**,
Беҳ аз касе, ки набошад забонаш андар ҳукм.

Мисраи аввали байтро бо тағйир додани калимаи **забонбурида** ва хазафи хуруф аз иборати **суммун букм** ноқис гардониданд.

Акнун байти зеринро таҳқиқ мекунем (ҷ. 3, с. 40):

Ҳар беша гумон мабар ниҳоле,
Шояд ки паланг хуфта бошад.

Гарчанде ки ҳар як мисра соҳиби маънои хос аст, алоқаи мантиқии онҳо гусистааст, чунки мисраи якӯм бояд ба тарзи зер чоп мешуд: Ҳар беша гумон мабар, ки холист. (Қисме аз байти солим дар поварақӣ оварда шудааст).

Байт аз қитъаи с. 252:

Умеди офият он гаҳ бувад мувофиқи **ақл**,
Ки **нафсро** ба табиатшинос бинмой.

Калимаи **нафс** дар байт бемавқе истеъмол шуда ба дарк кардани маънои он халал расондааст. Байт бояд мантиқан чунин бошад:

Умеди офият он гаҳ бувад мувофиқи **табъ**,
Ки **набзро** ба табиатшинос бинмой.

(Ниг. масалан "Гулистон", А. Д., с. 134).

Ба байти дигар рӯ меорем (ҷ. 3, с. 254):

Гарчи барҳақ бувад **мизочи сухан**,
Ҳамли даъвеш бар муҳол кунанд.

Дар ин ҷо иборати **мизочи сухан** ба мазмуни байт мувофиқ намеояд. Шакли саҳеҳаш, ба фикри мо, чунин аст:

Гарчи барҳақ бувад **фарохсухан**,
Ҳамли даъвиш бар муҳол кунанд.

(Ниг. "Гулистон", А. Д., с. 136).

Қитъа (ҷ. 3, с. 255):

Мақун раҳм бар **гови бисъёрхор**,
Ки бисъёрхусб аст **бисъёрхор**.
Чу гов ар ҳаме боядат фарбеҳӣ,
Чу хар тан ба чаври касон дардиҳӣ.

Дар ин қитъа сухан аз нуқсонҳои табиати одамӣ меравад ва бинобар ин дар байти аввал иборати **марди бисёрхор** ва дар дуввумӣ **бисёр хор** бояд мундариҷа мешуд, чунки:

Мақун, гар мардумӣ, бисёрхорӣ,
Ки сағ 3-ин мекашад бисёр хорӣ.
(Ниг. "Куллиёт", ҷ. 3, с. 129).

Ба ғайр аз ин, беҳтар аст, ки калимаи ҳаме бо калимаи пасоянд якҷо навишта шавад, яъне бояд навишта шавад: ҳамебояд, ҳамеравад ва ҳоказо.

Ақнун ба ҷумлаи зерин рӯ меорем (ҷ. 3, с. 259): "Аввал касе, ки алам бар ҷома кард ва ангуштарӣ дар дасти Ҷамшед буд, гуфтандаш: Ҷаро ҳама зинат ба чап додиму фазилат рострост?". Агар ба "Тулистон"-и (А. Д.) нигарем, он гоҳ маълум мешавад, ки калимаи "чап" аз матн дар иборати "дар дасти чап," берун афтадааст.

Байт (ҷ. 4, с. 9):

Бар **ӯ илми** як зарра пӯшида нест,
Ки пайдову пинҳон ба наздаш якест.

Фақат якто ҳарф ба калимаи **илм** дар байт изофа шудааст, аммо ҳамин кофист, ки маънои мисраи аввал барбод равад.

Таваҷҷуҳ кунад ба байте аз ҳикоят (ҷ. 4, с. 173):

Ту худро гумон бурдаи пурхирад,
Анои, ки пур шуд, дигар чун барад?

Мисраи дуввум бояд чунин бошад: **Иное**, ки пур шуд, дигар чун барад?
(Ниг. Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, с. 481).

Байти дигар (ҷ. 4, с. 272):

Мақун умр зоеъ ба афсӯсу хайф,
Ки фурсат азиз аст, **ал-вақти сайф**.

Дар мисраи дуввумӣ бояд иборати **ал-вақту сайф** ҷой мегирифт, чунки он ишоратест ба масали арабӣ – Алвақту сайфун қотеъун – яъне вақт шамшери буррон аст. Баъзе нуқсонҳо, ки дар калимаҳо ва иборатҳои арабӣ ҳастанд, дар мақолаи М. Назаров "Хизмати хирсона" мавриди таҳқиқ буданд. (Ниг. "Садои Шарқ", р. 1, с. 1990).

Боз байте аз ҳикоят (ҷ. 4, с. 284):

Шабе маст шуд, оташе **дарфурӯхт**,
Нагунбахти колева хирман бисӯхт.

Дар поварақӣ овардаанд: – Шабе маст шуд в-оташе **барфурӯхт**. Ба фикри мо байти поварақӣ дуруст аст, чунки байти зерини Саъдӣ низ бо вай ҳамранг аст:

Ҷароғе, ки бевазана барфурӯхт,
Басе дида бошӣ, ки шаҳре бисӯхт.

(Ниг. Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 1, с. 152).

Гурӯҳи дигари нуқсонҳо, ки дар "Куллиёт" ба назар мерасанд, ин вайрон шудани вазн ва қофияи шеър аст. Ба дурустии ҳамин ҷумла чанд намунае меорем. Байти нахустин (ҷ. 1, с. 73):

Сипеҳри мансабу тамкин, алои давлату дин,
Саҳоби рафъату борони ба раҳмат вобил.

Дар поварақӣ мисраъ солим аст: – Саҳоби раҳмату борони рафъати вобил.
Байти дуввум (ҷ. 1, с. 173):

Моро ҳама шаб намебарад хоб,
Эй хуфта, рӯзгор дарёб!

Вазни мисраи дуввум бо сабаби хазф кардани калимае шикастааст ва мисра бояд чунин бошад: – Эй хуфта, ту рӯзгор дарёб!

Байти севвум (ҷ. 1, с. 353):

На ту **гуфтӣ**, ки Саъдӣ набарад зи дасти ман ҷон,
На ба хоки **пойи мардон** чу ту мекушӣ, намирам.

Байти саҳеҳ ба тариқи зер аст, қисме аз он дар поварақӣ дарҷ шудааст:

На ту **гуфтай**, ки Саъдӣ набарад зи дасти ман ҷон,
На ба хоки **поят эй ҷон**, чу ту мекушӣ, намирам.

Байти чаҳорум (ҷ. 1, с. 377):

Бигзор то муқобили рӯи ту бигзарем,
Дуздида дар **шамоли** хуби ту бингарем.

Дар байт иштибоҳан ба ҷойи калимаи **шамоил** калимаи **шамол** омадааст.

Акнун намунае аз ҷилди дуввум. Байт (с. 25):

Хоҳӣ, ки дил ба **касе** надихӣ, дидаҳо бидӯз,
Пайкони ишқро сипаре бояд оҳанӣ.

Барои мувофиқии вазни мисраҳо калимаи **касе** бояд ба калимаи **кас** бадал шавад.

Калимаи **ки** дар мисраи аввали байти зер изофӣ аст (с. 232):

Боз гуфтам, **ки** чи ҳочат аст ба қавл,
Ки ту худ дар диливу медонӣ.

Чанд мисоле аз ҷилди севвум. Байт (с. 244):

На аҷаб, гар фурӯ равад нафасаш
Андалеб, ғуроб ҳамқафасаш.

Мисраи дуввум солим хоҳад шуд, агар намудаш чунин шавад:

Андалибе, ғуроб ҳамқафасаш.

Байти дигар (с. 261):

Хироҷ агар нагузорад касе ба **тийби нафис**,
Ба қаҳр аз ӯ бистонанду музди сарҳангӣ.

Бояд гуфт, ки иборати **тийби нафс** иборати маъмул аст ва онро дар мисра бо иборати **тийби нафис** бадал карданд ва аз ин рӯ дар байт сақтагии қабех воқеъ шудааст.

Байтҳо аз ҷилди чаҳорум:

Чамад то ҷавон асту сарсабзу хед
Шикаста шавад, чун ба зардӣ расид. (с. 267)

Қофияи байт вайрон аст, чунки мисраи аввал бояд чунин бошад: – Чамад, то ҷавон асту сабзу хавид. (Ниг. "Мунтахаби куллиёт", (А. Д.)).

Чу шайбат даромад ба рӯи шабоб,
Шабат дер шуд, **дида пур кун** зи хоб. (с. 271)

Дар "Мунтахаби куллиёт", (А. Д.), с. 277 мисраи сониро ба тариқи зайл овардаанд: – Шабат рӯз шуд, **дида баркан** зи хоб! Аён аст, ки дар мисра иборати **дида баркан** бемавқеъ истеъмол шудааст ва байти солим бояд чунин бошад:

Чу шайбат даромад ба рӯйи шабоб,
Шабат дер шуд, **дида баркун** зи хоб!

Чунки дар "Гулистон" мастур аст: – [Пир] дида баркард, бихандид ва гуфт. (Ниг. "Куллиёт", ҷ. 3, с. 195). Ва маънои зоҳири байт чунин аст: Яъне чун давраи ҷавонӣ рафту замони пирӣ мерасад, дигар вақте барои хоб(и ғафлат) надорӣ.

Ғазалеро аз "Мунтахаби куллиёт"-и Хоҷа Ҳофиз (с. 353) ва аз девони Ҳофизӣ чопи Лакҳнав (соли 1881), ки матлааш чунин аст – Бархез, то тариқи такаллуф раҳо кунем – бо баъзе тағирот дар саҳифаи 348-и ҷилди якӯми "Куллиёт" низ дидан мумкин аст. Мо чунин мешуморем, ки ғазали мазкур мансуб ба Хоҷа Ҳофиз аст, чунки ба сабки хоси ӯ эъҷод шудааст.

Дар с. 184-185-и ҷилди якӯм ду шеъри гуногунқофияро иштибоҳан бо ҳам пайвастанд. Матлаи шеъри дуввум байти зер аст:

Мапиндор аз лаби ширин иборат,
Ки коме ҳосил ояд бе марорат.

Қисме аз шарҳи калимаҳо дар луғоти "Куллиёт" қобили қабул нест. Азбаски мақола мухтасар аст, мо таҳқиқи луғотро наовардем. Ҳамчунини дигар, хатоии яқинан аёни чодро низ дар матни мақола дарҷ накардем. Азбаски "Куллиёт" ҳаҷман бузург аст ва норасоии чоп қариб, ки ноғузир, он гоҳ ба китоби охири куллиёт изофаи варақе бо хатоҳои чоп айни муддаё мебуд. Лекин, мутаасифона, ин кор низ амалӣ нашудааст. Дар охир, мақсуд аз навиштани мақола ин буд, ки ба ҳаводорони эъҷодиёти Саъдии Шерозӣ барои ҳамаҷониба омӯхтани мероси адабии ӯ кӯмак расонем.

Ш. Бахтоваршоев, А. Бахтоваршоев. 07 октябри соли 1991.

Охирсухан ба мақола.

Кори таҳқиқи "Куллиёт"-ро асосан падари мӯхтарамӣ ман Шохҳайдар, ки 9 августи соли 2003-ум аз дунё ҷашм пӯшид, анҷом дода буд. Ба дӯши ман асосан дастёрӣ, муъовинӣ ва ҳамшарикӣ дар навиштани чоп кардани матн ва таҳқиқи баъзе масъалаҳо буд, ки қисмати онҳо беш аз даҳ дарсад мумкин ки набошад.

Алигавҳар Бахтоваршоев. 04 феввали соли 2004.

Шарҳ ба чопи нахуст: Азбаски маълум нест, ки кай боз "Куллиёт"-и Саъдии Шерозӣ чоп хоҳанд кард, зарур донистам, ки ин мақола бояд ба тадқиқоткунандагон ва дӯстдорони адабиёти классикӣ маълум шавад. Дар замони ҳозира "Интернет" имкон медиҳад, ки ки ҳар як фард ахбороти барои ҳамаш зарурро ҷамоварӣ кунад ва бо риояти қоидаҳои маълум ва ҳифзи ҳуқуқи муаллифон онро истифода кунад.

А. Бахтоваршоев, 18 декабри соли 2012.